

ПРАМОВНІ ЕКСКЛЮЗИВИ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕГІОНАЛЬНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Ірина Нечитайло

Доктор філологічних наук, доцент, кафедра російської та української мов,
факультет слов'янської філології, Київський національний лінгвістичний
університет, 03680, Київ-150, вул. Предславинська, 5 /17, кімн. 907,

e-mail: vnech@i.com.ua

UDC: 81-115'44'37:811.16'282

ABSTRACT

Principles of representation and interpretation of locally limited reflexes of proto-language in dialectal dictionaries of Ukrainian are expounded in this article. This approach allows to reflect evolution in the study of Proto-Slavic dialectisms and also in possibilities of reconstruction of lexical composition of Proto-Slavic language and its dialectal division.

Key words: Proto-Slavic dialecticism, Slavic proto-language, Ukrainian dialects, dialectal lexicography, etymology.

В данной статье изложены принципы репрезентации и интерпретации украинскими диалектными словарями локально ограниченных рефлексов праязыка. Данный подход позволяет отразить эволюцию в изучении праславянских диалектизм, а также в возможностях реконструкции лексического состава праславянского языка и его диалектного членения.

Ключевые слова: праславянский диалектизм, славянских праязык, украинские диалекты, диалектная лексикография, этимология.

У статті викладено принципи репрезентації й інтерпретації діалектними словниками української мови локально обмежених рефлексів прамови. Такий підхід дозволяє відбити еволюцію у вивченні праслов'янських діалектизмів, а також у можливостях реконструкції лексичного складу праслов'янської мови та її діалектного членування.

Ключові слова: праслов'янський діалектизм, слов'янська прамова, українські діалекти, діалектна лексикографія, етимологія.

Численні спроби відтворення різних етапів розвитку праслов'янської мови свідчать про те, що лише архаїчні або вузьколокальні явища всіх рівнів слов'янських мов, що аналізуються, є найбільш наближеними до реальної картини діалектного розмежування та взаємодії в епоху праслов'янських міграцій, перерозподілу племен і утворення міжплемінних об'єднань. До таких архаїзмів відносять праслов'янські діалектизми (ПД) – мовні явища, що мають споріднені крапчасті відповідники в сучасних слов'янських діалектах. Отже, підвищення інтересу етимологів до діалектологічної проблематики є однією з основних змін, що торкнулися за останні кілька десятиліть методичної бази славістики. Це втілюється у двох взаємопов'язаних аспектах етимологічних досліджень: увазі до діалектної лексики слов'янських мов і верифікації реконструкційних рішень міркуваннями лінгвогеографічного характеру. Тому в славистиці сформувався напрямок – праслов'янська діалектологія (О. М. Трубочов, Ж. Ж. Варбот, Т. І. Вендіна, Л. В. Куркіна, В. А. Меркулова, О. С. Мельничук, Р. В. Болдирев та ін.) [11; 27].

Мета даного дослідження – дослідити характер відображення в діалектологічних словниках присутніх у діалектних зонах української мови рефлексів прамови, що залишили незмінними свої фонетичні, морфологічні і семантичні характеристики, – ПД. Особливістю етимологічних лексикографічних досліджень ПД є відсутність монографічних праць,

які сконцентровували б у своєму змісті лише такі рідкісні рефлекси як предмет історико-семантичного дослідження. Серед словників цього виду зустрічаються в основному такі, що подають відображення лексики праслов'янських діалектів у контексті етимологічних досліджень слов'янських мов.

Говорячи про суттєві риси досвіду попередньої розробки названої теми, варто представити її як певну еволюцію. За переконанням О.М. Трубачова, зміна етапів дослідження праслов'янської діалектної лексики в сучасних слов'янських мовах піддається осмисленню у зв'язку з загальним ходом розвитку слов'янської етимології, зокрема етимологічних словників [28, с. 20–23].

Спільною рисою сучасних етимологічних словників є відображення праслов'янської діалектної лексики як фрагмента лексичної системи певної слов'янської мови. На жаль, більшістю авторів не передбачено з'ясування закономірностей формування і реалізації слів даної мікросистеми на територіях слов'янських мов. Тобто, здійснивши етимологічний аналіз семантики тієї чи іншої архаїчної лексеми обмеженого вживання, автори деяких словників не вважають потрібним визначити даний феномен, відмітивши його відповідними знаками. Ця обставина не дозволяє зобразити ступеневий хід розвитку формування діалектної лексики, співвідносно з праслов'янськими основами, здійснити її зіставний аналіз із відповідниками в усіх слов'янських мовах.

Значна частина етимологічних досліджень ПД характеризується своєрідною «розпо-рошеністю», оскільки зосереджена не у спеціальних словниках, а представлена в етимологічних словниках як окремих мов, так і слов'янських мов у цілому. Це означає, що даний сегмент архаїчної лексики, розглянутий в етимологічних словниках слов'янських мов, досліджувався на тих же засадах, що й інші групи слів у кожному з наявних на сьогодні словників.

Словники, що готуються у Москві (Етимологічний словник слов'янських мов. Праслов'янський лексичний фонд – ЭССЯ) та Кракові (Słownik prasłowiański), а також Słownik etymologiczny języka polskiego Ф. Славського, Etimoloski slovar slovenskega jezika Ф. Безлая, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského В. Махека спираються на досить широке, а часом і вичерпне коло джерел, тому у матеріалі встановлених ними відповістей закладено інформацію про діалектні зв'язки давнього пласта лексики. У цих словниках, зорієнтованих на виявлення ізоглосних зв'язків, спеціально виділяються локальні явища, лексичні діалектизми праслов'янської давнини, обмежені у своєму розповсюдженні одним діалектом або групою діалектів. Тим самим запроваджуються до практики наукових досліджень абсолютно нові факти, що конкретизують і поглиблюють наші уявлення про ареальні зв'язки, які характеризували праслов'янський мовний простір [11, с. 28].

Досить широко подано діалектний матеріал в ЭССЯ за орудою О.М. Трубачова. На думку самого автора словника, його завданням було піти далі у вивченні давнього (праслов'янського) лексичного фонду слов'янських мов і дати відповідь на питання, як названий праслов'янський фонд об'єднує, а також як він роз'єднує слов'янські мови з їх історичним членуванням на три групи [28, с. 8–9]. Найвизначніше місце тут займає матеріал, почерпнутий зі словників східнослов'янських мов, починаючи з давньоруської. Однак авторами нехтуються страукраїнські джерела, а велика частина з наведених корелятивів, визначена як "російські", за місцем написання і датування рукописів насправді містять не лише різнодіалектні, але і староукраїнські локалізми. Відомості з історичних словників також не завжди є надійними [10, с. 109]. Так, згідно з ЭССЯ, поширення іменника праслов. *lěščь має відповідники у давньоруськ. *лѣщѣць* "лікар" (Изб. 1076 р.; Устав Ярослава по рукопису XIV ст.; Збірник Чудова Монастиря, к. XIV ст.; Києво-Печерський патерик, 1406 р.), та в укр. застарілому *лічѣць*, *лічця* "лікар" [30 XIV, с. 178; 26 IV, с. 533], однак локалізація ПД залишилася поза статтею. Або іменник праслов. *mьга від дієслова праслов. *mьrēti "мріти", яке позначає "те, що мріє, мерехтить, мигає", відбилося в українських діалектах як укр. діал. *мра* "примара, видіння" з неконкретною позначкою "західне" [30 XXI, с. 128–129; 9 III, с. 527].

Серед розглянутих нами лексикографічних джерел дослідження праслов'янської діалектної лексики особливе місце займає «Етимологічний словник української мови» у 7 томах, і це зумовлено специфікою репрезентації в ньому етимологічної та топонімічної інформації. Зокрема, ПД тут наводяться з поданням паралелей різних

слов'янських мов та з обов'язковим зазначенням праслов'янського кореня. Переважну більшість праслов'янізмів подано із вказівкою на їхнє індоєвропейське джерело. Однак далеко не кожна українська лексема має чіткого пояснення своєї локальної належності. Ілюстрацією можуть бути континуанти праслов. *lotarъ, яке представлено в українській мові як ПД діал. *лотарь* "роsl. калюжниця" (західн.), а також праслов. *тъг'а, відбите в укр. діал. *мря* "мряка; туман; імла; дрібний дощ" (західн.) [9 III, с. 199, 528].

Складання уточненої картини розподілу прамовних відповідників на території України примушує звертатися до ряду історичних словників (Словника староукраїнської мови XIV–XV ст., Матеріалів до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. Є.К. Тимченка, а також Малоруско-німецького словаря, укладеного Є. Желехівським, і Словаря української мови Б.Д. Грінченка), адже наведені в них документальні посилання на джерела містять важливу лінгвогеографічну інформацію. Скажімо, праслов'янський дериват *bъgadъlъna показано в українській мові як *бгальня* "дві вбиті в землю колоди для вигинання полозів" з розташуванням на Сумщині [6 I, с. 35], а похідне з суфіксом -ъje від дієслова праслов. *mazati "мазати" – праслов. *mazъje, що належить до назв засобів ("те, чим мажуть"), відповідає укр. *маззя* "мазь" (Константиноградський повіт Харківської обл.) [30 XVIII, с. 34–35; 6 II, с. 397]. Рефлекс праслов. *къгmіха / *къгmіga зафіксовано в укр. *корміга* "ярмо" (рідк.), "на-сильницьке панування, неволя; влада" (канів.) [6 II, с. 285], праслов. *metalъn'a – укр. *метальня* "клин у млиновому валу для підняття товчачика, який падає у ступу" (Лебедин., сумськ.) [6 II, с. 420]. Для праслов. *lъrotъ, успадкованого українською мовою як *лопіт* "гуркіт, шум, лайка; стукіт", на жаль, розміщення не вказано [6 II, с. 377; 16 I, с. 413].

Важливий діалектний матеріал знаходимо в обласних та регіональних словниках. Це передусім лексикографічні праці на основі лексики Полісся П.С. Лисенка, Л.С. Паламарчука, М.І. Толстого, Г.Л. Аркушина, в яких можна знайти суто українські континуанти ПД, наприклад, праслов. *mętica – укр. діал. *м'ятица, мняльница* (с. Калинівка Поліського р-ну Київської обл.) "дрібна солома, побита при молотінні" (поліськ., київ.) [30 XIX, с. 19; 15, с. 127–128].

Концентрацію ПД на заході України відбивають словники гуцульських, буковинських, бойківських говірок, завдяки чому вказані регіони теж можна кваліфікувати як зони архаїки. Вони дають можливість встановити місцезнаходження відповідників ПД *lotoka, який проекувався в українську мову як *лотока* "настирна, надокучлива людина" (буков.) [17 (5), с. 36; 23, с. 265], праслов. *ba(d)la – в укр. діал. *бала* "ворожити" [30 I, с. 144; 19 I, с. 41], праслов. *къlbica, яке зафіксувалося в українській мові як укр. діал. *коўбиця* "колода для рубання дров; колода під ковадло; згорток білого полотна", *коўбиця* "піч і передній отвір печі" (західн.); "чурбак, на якому рубають дрова" (гуцул. – закарп.); сюди ж, можливо, *кобїця*, жін. р. заст. "міцна нога старовинного ліжка" (буков., русин.) [30 XIII, с. 180–181; 19, с. 735; 23, с. 213; 1, с. 51].

Розширюють наше уявлення про ПД також ономастичні словники, що виявили тісний зв'язок ряду топонімів, гідронімів, оронімів, антропонімів зі слов'янськими праосновами, наприклад, праслов. *mъlъcъ, парадигматичний варіант до праслов. *mъlъca, знайшов продовження в українському гідронімі басейну Дніпра *Молча* [30 XXI, с. 99; 24, с. 374], праслов. *lo↔govъka – в укр. *Лугівка*, водній назві басейну Прип'яті [24, с. 329].

Картографування даних про ПД зі словників засвідчує, що зонами поширення вказаних діалектизмів праслов'янського віку є середньо- та західнополіські діалекти української мови, а також говори південно-західних діалектів переважно буковинської та закарпатської зон, окремі пасма сягають Житомирської, Полтавської та Київської областей.

Проблеми праслов'янської лексичної реконструкції та етимології з очевидністю стали більш тісно пов'язаними з лінгвістичною географією (точніше, географією праслов'янських слів) і проблемою діалектного членування праслов'янської мови. Останнім часом у зв'язку з розвитком слов'янської лексикографії враховуються дані лексичного складу праслов'янської діалектної системи, які свідчать, що відновлені для праслов'янської мови території поширення окремих слів мають більш складну

конфігурацію. У зв'язку з цим важливого значення набуває детальне вивчення розподілу правових рефлексів у кожній зі слов'янських мов та ізоглос, які об'єднують давні діалектизми слов'янського та слов'янсько-інослов'янського поширення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алмашій М. Русинсько-українсько-російський словник (біля 7000 слів) / Михайло Алмашій, Поп Д., Дмитрій (Сидор) (отець). – Ужгород : В. Падык, 2001. – 153 с.
2. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: у 2-х т. / Григорій Львович Аркушин. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волинського держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2000.
3. Атлас української мови: в 3-х т. / Т. В. Назарова, Н. П. Прилипко, Л. М. Григорчук, Т. Ф. Жилко, Я. В. Закревська, І. О. Варченко, А. М. Залеський, Н. Й. Марчук, І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка – Т. 1, 1984, Т. 2., 1988, Т. 3, 2001.
4. Български етимологичен речник / Съст. В.И. Георгиев, И. Заимов, Ст. Илчев. – Т. 1–6. – София : БАН, 1971–2002.
5. Верхратський І. Говір батюків / Іван Григорович Верхратський. – Львів, 1913. – 307 с.
6. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: У 4 т. / Борис Дмитрович Грінченко. – К., 1907–1909 (перевид. фотоспособом. – К., 1958).
7. Гуцульські говірки: Короткий словник / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; уклад. Г. Гузар та ін.; відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 230 с.
8. Данилюк О. К. Словник народних географічних термінів Волині / Оксана Климівна Данилюк. – Луцьк : Надстир'я, 1977. – 103 с.
9. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / За ред. О.С.Мельничука. – К. : Наук. думка, 1982–2012.
10. Крысько В.Б. Маргиналии к "Этимологическому словарю славянских языков" (вып. 34–38) / Вадим Борисович Крысько // Вопр. языкознания. – 2014. – № 1. – С. 101–119.
11. Куркина Л.В. Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики / Л.В. Куркина. – Любляна, 1992. – 260 с.
12. Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря / АН СССР, Ин-т славяноведения / отв. ред. Н. И. Толстой. – М. : Наука, 1968. – 476 с.
13. Лисенко П. С. Словник специфічної лексики правобережної Черкащини / Панас Силевич Лисенко // Лексикографічний бюлетень. – К., 1958. – Вип. VI. – С. 5–24.
14. Лисенко П. С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся / П.С. Лисенко. – К.: вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.
15. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П.С. Лисенко / [відп. ред. Т. К. Черторизька]: АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1974. – 259 с.
16. Малорусско-німецкий словарь: у 2 т. / уложили: Евгений Желеховский та Софрон Недільский. – Львів, 1886. – VIII + 1118 + 10 с.
17. Матеріали до словника буковинських говірок / редкол.: Карпенко Ю.О., Лук'янюк К.М. та ін. – Вип. 1, 2, 3, 5, 6. – Чернівці : ЧДУ, 1971–1979.
18. Никончук М.В. Лексичний атлас Правобережного Полісся / Микола Васильович Никончук. – К. ; Житомир, 1994. – 200 карт з індексами.
19. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2-х ч. / Михайло Йосипович Онишкевич / редкол.: Гнатюк Г.М., Гриценко П.Ю., Матвіяс І.Г. (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1984.
20. Паламарчук Л.С. Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївки (Вчорайшенського р-ну Житомирської області) / Леонід Сидорович Паламарчук // Лексикографічний бюлетень. – Вип. VI, 1958. – С. 22–36.
21. Піпаш Ю.О. Матеріали до словника гуцульських говірок. Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області [Текст] : словарь / Юрій Олексійович Піпаш, Борис Кирилович Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с. + Тексти : с. 245–261. – Бібліогр.: с. 262–264.

22. Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини / [авт.-уклад. Андрій Тимофійович Сизько]. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський держ. ун-т, 1990. – 100 с.
23. Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н.В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
24. Словник гідронімів України / ред. кол. А.П. Непокупний, О.С. Стрижак, К.К. Цілуйко. – К. : Наук. думка, 1979. – 780 с.
25. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / укл.: Д.Г. Гринчишин, У.Я. Єдлінська та ін. – К. : Наук. думка, 1977–1978.
26. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства / за ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
27. Тимченко Є.К. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2-х кн. / НАН України, Українська Вільна Акад. наук США; Підгот. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. – К.; Нью-Йорк, 2002–2003.
28. Трубачев О.Н. Регионализмы русской лексики на фоне учения о праславянском лексическом диалектизме / О.Н. Трубачев // Русская региональная лексика XI–XVII вв. – М., 1987. – С. 17–28.
29. Тупиков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имен / Николай Михайлович Тупиков. – СПб. : Тип. И.Н. Скороходова, 1903. – 863 с.
30. Етимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под. ред. О.Н. Трубачева. – Вып. I–XXVII. – М. : ИРЯ РАН, 1974–2012.
31. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / рэд. Г. А. Цыхун / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі. – Т. 1–11. – Мінск : Акадэмія навук БССР, 1978–2006.
32. Bezlaj F. Etimoloski slovar slovenskega jezika / France Bezlaj. – Ljubljana : Slov. Akad. Znanosti in Umetnosti. Inštitut za slovenski jezik. – Kn. I–IV. – 1976–2005.
33. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského / Václav Machek. – Praha: ČSAV, 1957. – 627 s.
34. Sławski Fr. Słownik etymologiczny języka polskiego / Franciszek Sławski. – T. 1–5. – Kraków : TMJP, 1952–1982.